

Η κρητική αρχαιολογία σε επαναστατική περίοδο 1878-1913

Αρχαιολογία και πολιτική στην Οθωμανοκρατία και την Κρητική Πολιτεία

Μέρος Β'

Αντώνης Βασιλάκης

Δρ Αρχαιολογίας

Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων

andonis.vasilakis@gmail.com

Με το παρόν δεύτερο μέρος, ολοκληρώνεται η παρουσίαση της εκτενούς εισήγησής μου – το πρώτο μέρος της οποίας παρουσιάζεται στο πρώτο τεύχος του περιοδικού Θέματα Αρχαιολογίας – με την οποία επιχείρησα να δείξω ότι, στα πρώτα 35 χρόνια της ιστορίας της Αρχαιολογίας στην Κρήτη, ανάγονται οι αιτίες των χρόνιων προβλημάτων που ταλανίζουν όχι μόνο την κρητική αλλά την ελληνική αρχαιολογία συνολικά. Στον πυρήνα του μεγάλου και σύνθετου αυτού ζητήματος προβάλλει ως βασική παράμετρος η ανάγκη αποσαφήνισης στην πράξη των πραγματικών «ορίων» της κάθε πλευράς, Ελληνικής Πολιτείας και ξένων αρχαιολογικών αποστολών, με τρόπους και επιλογές που θα απαλλάσσουν και θα αποδεσμεύουν το αρχαιολογικό έργο στην Ελλάδα από νοοτροπίες και συμπεριφορές ενός πάντοτε παρόντος «αποικιοκρατικού παρελθόντος».

Λέξεις ευρητηρίου

Έβανς Άρθουρ
Ξανθουδίδης Στέφανος
αρχαιοκάπηλοι
αρχαιοκαπηλία
λαθρανασκαφή
Μεσαρά
Κρητικό Μουσείο

Εικόνα προηγούμενης σελίδας: Ανάκτορο Κνωσού.
Αναστήλωση της Βόρειας Εισόδου.

Όπως αναφέρθηκε ήδη στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, η Κρήτη, κατά τις τελευταίες δεκατίες του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, έζησε υπό διαφορετικά καθεστώτα ημιαυτονομίας ως τμήμα της ασθενούς και καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στην ουσία, όμως, τέθηκε υπό την άμεση κηδεμονία των προστάτιδων Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής. Οι συνεχείς εξεγέρσεις του χριστιανικού πληθυσμού, η τετραπλή ξενική στρατιωτική κατοχή και η απροκάλυπτη παρεμβατικότητα του διεθνούς παράγοντα, καθώς και η αστάθεια που επικρατούσε στο ευρύτερο γεωπολιτικό περιβάλλον, συνέθεσαν το ιστορικό και πολιτικό χώρο γένεσης της Κρητικής Αρχαιολογίας. Την παραγμένη αυτή περίοδο εξέφρασαν και σφράγισαν με τη δράση τους εξέχουσες προσωπικότητες, Έλληνες και ξένοι. Εδώ θα αναφερθούμε στον Άρθουρ Έβανς και στον Στέφανο Ξανθουδίδη, ενώ θα ολοκληρώσουμε με μια σύντομη αναφορά στην εμπλοκή της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Κρήτη.

Άρθουρ Έβανς

Μια σύντομη αναφορά στη ζωή και τη δράση του Έβανς πριν έρθει στην Ελλάδα και την Κρήτη θα φωτίσει την προσωπικότητα, την πολιτεία και τη δράση του στην Κρήτη. Ο σερ Άρθουρ Έβανς (Sir

Arthur Evans) γεννήθηκε στο Nash Mills της Αγγλίας και ήταν γιος του πλούσιου και διάσημου προ-ιστοριολόγου σερ Τζων Έβανς. Η οικογένεια όφειλε τον πλούτο της σε εργοστάσιο παραγωγής χαρτιού. Ήταν τρία χρόνια νεώτερος από τον Χατζιδάκη και έξι χρόνια μεγαλύτερος από τον Άλμπερ. Η δράση των είναι ταυτόχρονη από το 1894 μέχρι τον θάνατό τους.

Ο Έβανς σπούδασε νεώτερη ιστορία, αρχαιολογία και κοινωνιολογία στη Σχολή Χάρουου (Harrow) και στην Οξφόρδη (Κολλέγιο Μπρέιζνόουζ - Brasenose). Μετά την αποφοίτηση ανέσκαψε παράνομα στο Τριρ της Γερμανίας ρωμαϊκούς τάφους και έστειλε τα ευρήματα στη Βρετανία. Από το 1871 μέχρι το 1893 βρισκόταν σε αποστολές ως επίσημος πολιτικός πράκτορας της Βρετανίας και ως απεσταλμένος και ανταποκριτής της εφημερίδας Μάντσεστερ Γκάρντιαν (Manchester Guardian) στα δυτικά Βαλκάνια (1875-82). Ως αρχαιολόγος ερεύνησε ρωμαϊκές αρχαιολογικές θέσεις στη Δαλματία, τη Βοσνία και τη Μακεδονία και αποτύπωσε σχεδιαστικά το ρωμαϊκό οδικό δίκτυο τους. Το 1882 συνελήφθη για τη δράση του από τις αυστριακές αρχές και φυλακίστηκε στη Ραγούσα και ύστερα από λίγο απελάθηκε.

Χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι (αριστερά) και τμήμα ανάγλυφου λίθινου αγγείου (δεξιά), τα οποία αγόρασε ο Έβανς στην Κνωσό.

Πορτραίτο του Άρθουρ Έβανς (William Richmond, 1907, Μουσείο Ashmolean, Οξφόρδη).

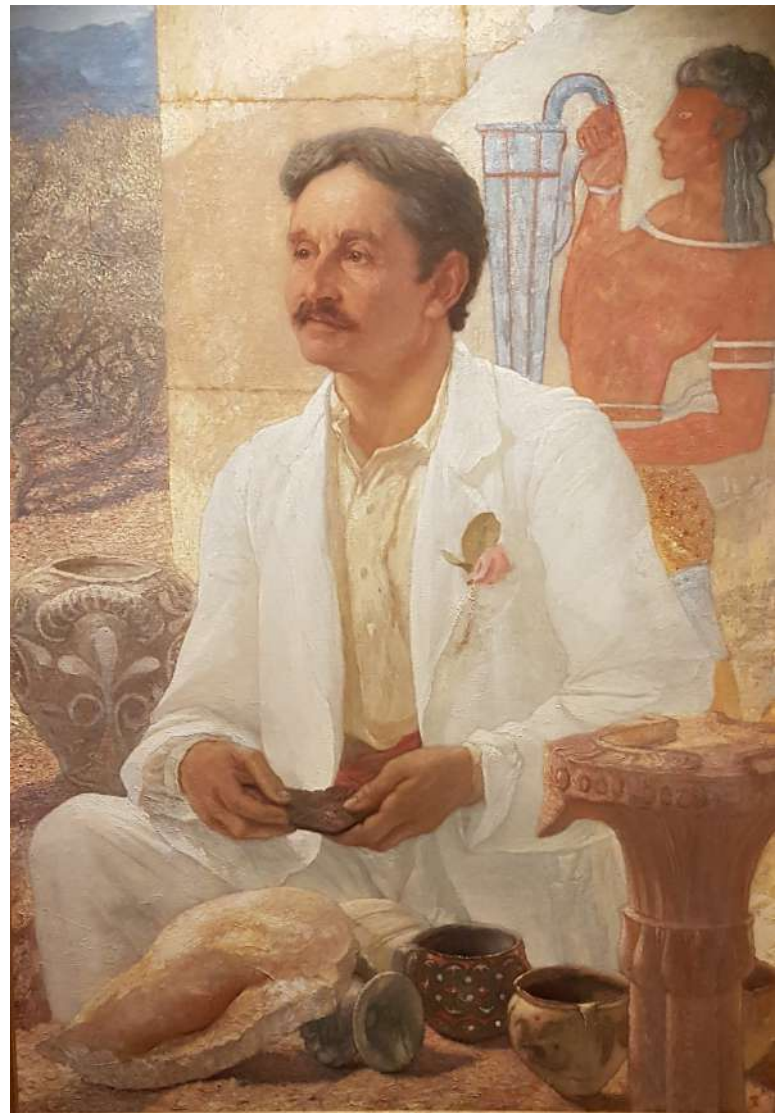
Ταξίδεψε στη βόρεια Αφρική (με το Μάιρς), στον Καύκασο, στην Κριμαία και στην Ιταλία.

Στην Ελλάδα ήλθε με τη γυναίκα του για πρώτη φορά το 1883, συνάντησε τον Ερρίκο Σλήμαν (Heinrich Schliemann) και τη Σοφία στο παλάτι τους και εντυπωσιάστηκε από τα ευρήματα των Μυκηνών και από το γεγονός ότι ο Σλήμαν οδηγήθηκε στις ανακαλύψεις του από τη μελέτη του Ομήρου.

Το 1884 διορίστηκε επιμελητής στο Μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης, το αναδιοργάνωσε και το εμπλούτισε. Μέχρι τότε δεν είχε δείξει ενδιαφέρον για το προϊστορικό Αιγαίο. Η πρώτη του επαφή με κρητικά ευρήματα ήταν τα αρχαία της Πολυρρήνιας της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, τα οποία απέκτησε το Μουσείο Ashmolean το 1891 από τον φίλο του, αμερικανό αρχαιολόγο Στίλλμαν. Τον επόμενο χρόνο γνωρίστηκε στην Ρώμη με τον Άλμπερ. Συζήτησαν τα ενδιαφέροντά τους για την αρχαιολογική έρευνα στην Κρήτη και έγιναν στενοί φίλοι. Στη Σικελία συνάντησε τον Παύλο Όρσι και εργάστηκε σε μια ανασκαφή τάφου, όπου βρήκε ένα «μυκηναϊκό αγγείο» (αυτό δεν το πήρε στη Βρετανία!).

Το 1893 επανήλθε στην Αθήνα για να μιλήσει για τις σχέσεις Μυκηναϊκής Ελλάδας και Ευρώπης με αφορμή τον «θησαυρό της Αίγινας» που είχε ήδη μελετήσει στο Ashmolean, στην κατοχή του οποίου είχε έλθει μέσω μιας περιπετειώδους υπόθεσης αρχαιοκαπηλίας, αλλά και για να αποκτήσει προκλασικές αρχαιότητες από την αρχαιοκαπηλική αγορά. Συναντήθηκε με τους Έλληνες αρχαιολόγους Χρήστο Τσουντα και (τον κρητικό) Γεώργιο Νικολαΐδη αλλά και τους καθηγητές αρχαιολογίας Αθανάσιο Ρουσόπουλο και Σπυρίδωνα Λάμπρο οι οποίοι είχαν αρχαιολογικές συλλογές. Ο Έβανς αγόρασε προϊστορικά αρχαία από τον Ρουσόπουλο και από άλλα αρχαιοπωλεία στην Πλάκα - ήταν πάνω από 40. Τον ενδιέφεραν ιδιαίτερος σφραγιδολίθοι, στους οποίους είχε εντοπίσει σημεία γραφής.

Στην Κρήτη ήλθε για πρώτη φορά το 1894. Παράλληλα με την αρχαιολογική εξερεύνηση της, αναζητούσε σφραγιδολίθους για αγορά και ταυτόχρονα έστειλε ανταποκρίσεις στην εφημερίδα στο Μάντσεστερ, δίνοντας πληροφορίες και για την κατάσταση της Κρήτης στα επαναστατικά χρόνια 1896-1898. Μερίμνησε για τον εφοδιασμό των επαναστατών από το λιμάνι της Χερσονήσου σε τρόφιμα και όπλα. Πολιτικά τοποθετημένος στους φιλελεύθερους του Ουίλιαμ Γλάδσωνα

(William Ewart Gladstone), είχε σφοδρή αντίθεση με τον απαράδεκτο Άγγλο διοικητή του Ηρακλείου κατά τις ημέρες της σφαγής του Αυγούστου 1898.

Στην Κνωσό αγόρασε ένα χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι και ένα θραύσμα ανάγλυφου αγγείου, ενώ ξεναγήθηκε από τον Καλοκαιρινό στην ανασκαφή του. Αποφάσισε αμέσως να αγοράσει τμηματικά την Κεφάλα και το επέτυχε -από το 1896 μέχρι το καλοκαίρι του 1899- περιμένοντας τις κατάλληλες συνθήκες για να αρχίσει την ανασκαφή, ενώ, κάνοντας επίκληση του σχετικού νόμου που προέβλεπε άδεια ανασκαφής μόνο σε ξένο καθίδρυμα, παρουσιάστηκε ως εκπρόσωπος τριών καθιδρυμάτων - του Μουσείου Ashmolean, της Βρετανικής Σχολής Αθηνών και της Ελληνικής Εταιρείας Λονδίνου (σε αυτά προστέθηκε, ως επίφαση θεσμικής νομιμοποίησης το «Ταμείο για την Εξερεύνηση της Κρήτης», στο οποίο έβαλε χορηγό και υψηλό προστάτη τον πρίγκιπα Γεώργιο). Τελικά, με την ανοχή του Χατζιδάκη και παρά την ρητή διάταξη του νόμου, αγόρασε τη γη με προσωπικά έξοδα, την κατέστησε προσωπική

Γενική άποψη της ανασκαφής του ανακτόρου της Κνωσού από ανατολικά, 1902.

Ανάκτορο Κνωσού. Οι δυτικές αποθήκες με πίθους.

ιδιωτική περιουσία του και έλαβε άδεια ανασκαφής προσωπικά και όχι εκ μέρους ενός από τα καθιδρύματα. Τον Μάρτιο του 1900, και αφού είχε αγοράσει την υπόλοιπη Κεφάλα, άρχισε την ανασκαφή με εκατοντάδες εργάτες, μισούς χριστιανούς και μισούς μωαμεθανούς. Άμεσος βοηθός και συνεργάτης του ήταν ο Ντάνκαν Μακένζι (Duncan Mackenzie), ο έμπειρος ανασκαφέας της Φυλακωπής Μήλου, ο οποίος εργάστηκε στην Κνωσό μέχρι το 1929, οπότε, εξαιτίας του αλκοολισμού του, αποσύρθηκε. Επειδή η ανασκαφή της Κνωσού στην ουσία δεν δημοσιεύτηκε – τουλάχιστον κατά τρόπο που σήμερα θεωρείται ως δημοσίευση μια έκθεση ανασκαφής– οι ανασκαφικές σημειώσεις του Μακένζι διέσωσαν πολύτιμες πληροφορίες για τη στρωματογραφία της ανασκα-

φής που βοηθούν πολύ τη μελέτη της στα νεώτερα χρόνια. Ο Μακένζι πέθανε στην Ιταλία λίγα χρόνια αργότερα.

Οι πρώτες ανασκαφές διενεργήθηκαν στη δυτική πτέρυγα του «μυκηναϊκού» ανακτόρου (μινωικό το μετονόμασε το 1906, μετά την καθιέρωση από τον ίδιο της χρονολόγησης του μινωικού πολιτισμού), στις αποθήκες και στο μακρύ διάδρομο. Μαζί με τα πιθάρια και τα άλλα αγγεία βρήκε πολλές πήλινες εγχάρακτες πινακίδες Γραμμικής Β γραφής και πήλινα σφραγίσματα. Αποκάλυψε το συγκρότημα τη Αίθουσας του Θρόνου και το συγκρότημα του Κεντρικού Ιερού με τα θησαυροφυλάκια. Στη συνέχεια ανέσκαψε τα βασιλικά διαμερίσματα στην ανατολική πτέρυγα με το εντυπωσιακό Μεγάλο Κλιμακοστάσιο, τα Μέγαρα της Βασίλισσας και του Βασιλιά, και τα εργαστήρια. Εδώ άρχισε το μεγάλο πρόγραμμα αναστήλωσης των ερειπίων, μεγάλο τμήμα του οποίου είχε ολοκληρωθεί έως το 1914. Η αναστήλωση αυτή έγινε αντικείμενο έντονης κριτικής και καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την τύχη του ανακτόρου. Σήμερα επισκεπτόμαστε μια σκηνογραφία που κατασκεύασε ο Έβανς, μέσα στην οποία ενσωμάτωσε τα ερείπια που αποκάλυψε με την ανασκαφή.

Η τελευταία του ανασκαφή στην Κνωσό ήταν ο Νότιος Βασιλικός Τάφος-Ιερό, που ανακαλύφθηκε ύστερα από την τυχαία ανεύρεση του χρυσού «Δακτυλιδιού του Μίνωα». Το 1906 ο Έβανς μετακόμισε στη νεόδμητη «Βίλα Αριάδνη» η οποία λειτούργησε ως «στρατηγείο» των ερευνών του.

Ανάκτορο Κνωσού. Αναστήλωση Κλιμακοστάσιου.

Το χρυσό σφραγιστικό «Δακτυλίδι του Μίνωα».

Μέχρι τότε κατοικούσε στο Ηράκλειο, έχοντας το συνεργείο του εγκαταστημένο στο κονάκι του Σαμή μπέη, νοτιοανατολικά του λόφου Κεφάλαια.

Ο Άρθουρ Έβανς πέθανε το 1941 σε ηλικία 90 ετών. Λίγα χρόνια πριν, το 1935, είχε δει τα αποκαλυπτήρια της προτομής του στη δυτική αυλή του ανακτόρου της Κνωσού, που ανήγειρε προς τιμήν του ο Δήμος Ηρακλείου.

Ο Έβανς έδωσε πολλές ερμηνείες στο τεράστιο ανασκαφικό και αναστηλωτικό έργο του, που παρουσίασε στην πολύτομη έκδοση «Το Παλάτι του Μίνωα στην Κνωσό» (*The Palace of Minos at Knossos: 1921 - 1936*). Οι περισσότερες από αυτές τις ερμηνείες είναι, υπό το φως της σύγχρονης κριτικής, παρωχημένες και αναπόδεικτες. Απαιτείται να γίνει πιο ρεαλιστική και αντικειμενική αποτίμηση του ίδιου και της δράσης του. Προσθέτω εδώ κάποιες προσωπικές εκτιμήσεις σε όσα ήδη έχουμε αναφέρει.

Ο «πορφυρογέννητος» αρχαιολόγος, με τη μεγάλη οικογενειακή περιουσία, κατήλθε στην Κρήτη τη δεκαετία του 1890 με ξεκάθαρες προθέσεις: να ερευνήσει έναν πανάρχαιο πολιτισμό, του οποίου -νόμιζε ότι- πρώτος είχε συλλάβει τις πραγματικές διαστάσεις («εκστατικό όραμα»), να τον ερμηνεύσει σύμφωνα με την κοσμοθεωρία, την προσωπική του και της εποχής του, την οποία, εν τέλει, και να επιβάλει σε όλους. Προκειμένου να επιτύχει αυτούς τους στόχους, δημιούργησε εγκαίρως τις κατάλληλες «συμμαχίες» στην Κρήτη, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Κολάκευσε τους ντόπιους, με το επιχείρημα ότι στον τόπο τους είχε αναπτυχθεί ο πρώτος ευρωπαϊκός πολιτισμός. Είχε, μέχρι το τέλος, τη φιλοσοφία του ιμπεριαλιστή, του κυρίαρχου και του άρπαγα, που δεν δεχόταν να σταθεί ο οποιοσδήποτε εμπόδιο στα σχέδια του. Επεδίωκε μέχρι τέλους και με οποιονδήποτε τρόπο την απόκτηση αρχαίων για το Μουσείο Ashmolean, χωρίς

δισταγμό και χωρίς να το αποκρύπτει. Στα τελευταία χρόνια της ζωής του αναμείχθηκε στην αμφιλεγόμενη υπόθεση του χρυσού «Δακτυλιδιού του Μίνωα» και έως σήμερα δεν έχει υπάρξει απάντηση, για ποιον λόγο τελικά, αν και είχε τη δυνατότητα, δεν το αγόρασε. Η επιμονή του να ζητάει αρχαία για να τα εξαγάγει έφθασε στα όρια της κατάχρησης της σχετικής διάταξης του αρχαιολογικού νόμου, πράγμα που υποχρέωσε τις κρητικές αρχές να τον τροποποιήσουν επί τα χείρω, όπως γίνεται με τις τροποποιήσεις του αρχαιολογικού νόμου από τότε έως σήμερα, δηλαδή σε βάρος των αρχαίων.

Προτομή του Άρθουρ Έβανς, στη δυτική αυλή του ανακτόρου της Κνωσού.

Στέφανος Ξανθουδίδης

Νεώτερος κατά 16 χρόνια από τον Χατζιδάκη, ο Ξανθουδίδης ήταν ο πρώτος, κατά τις σπουδές και κατ' επάγγελμα αρχαιολόγος της Κρήτης (ο Χατζιδάκης, αυτοδίδακτος αρχαιολόγος, είχε σπουδάσει γιατρός). Η αρχαιολογική του δράση εκτείνεται στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (1897-1913) και της ελεύθερης Κρήτης (1913-1928). Συνυπηρέτησε με τον Χατζιδάκη 26 χρόνια (1897-1923· ο οποίος, όμως, τα τελευταία επτά χρόνια της ζωής του, λόγω βαριάς ασθένειας, διέκοψε τη συμμετοχή του σε ανασκαφές). Στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών μαθήτευσε πλάι σε λαμπρούς καθηγητές. Αποφοίτησε το 1888 και διορίστηκε αμέσως (1889-1891) καθηγητής στο Γυμνάσιο Νεάπολης και από το 1891 μέχρι το 1897 στο Κρητικό Γυμνάσιο Ηρακλείου.

Στα χρόνια 1897-1899 ήταν γραμματέας του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου (του οποίου πρόεδρος ήταν ο Χατζιδάκης), εκτελώντας συγχρόνως και αρχαιολογική υπηρεσία με βασική απασχόληση την προστασία των αρχαιοτήτων. Η συνεργασία του με τον Χατζιδάκη φαίνεται ότι ήταν αρμονική. Διέτρεξαν μαζί όλη την Κρήτη, περισυνέλεξαν και διέσωσαν από τον εκπατρισμό πλήθος αρχαίων, ενώ προστάτευσαν με νόμους και εν μέσω πολλών δυσκολιών τις κρητικές αρχαιότητες και κατάρτισαν την πρώτη αρχαιολογική συλλογή στο Ηράκλειο, το λεγόμενο «Κρητικόν Μουσείον». Για την κοινή τους δράση έμειναν

Στέφανος Ξανθουδίδης (1864-1928).

γνωστοί ως «Δίδυμοι ή Διόσκουροι της Κρητικής Αρχαιολογίας».

Από την Κρητική Πολιτεία διορίστηκε Έφορος Αρχαιοτήτων της Αρχαιολογικής Περιφέρειας Χανίων-Ρεθύμνου, με έδρα όμως το Ηράκλειο. Τη θέση διατήρησε και μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα έως το 1923, οπότε (και μετά την αποχώρηση του Χατζιδάκη) διορίστηκε από το Υπουργείο Παιδείας Έφορος στην 9η Αρχαιολογική Περιφέρεια (Κνωσού) και Διευθυντής του Μουσείου Ηρακλείου (Έφορος στη 10η Αρχαιολογική Περιφέρεια διορίστηκε ο Σπυρίδων Μαρινάτος), θέση που κράτησε μέχρι την ημέρα του θανάτου του· αν και ο νεώτερος σε ηλικία από τους υπόλοιπους τέσσερις μεγάλους αρχαιολόγους, πέθανε πρώτος, στις 18 Σεπτεμβρίου 1928, από καρδιακό επεισόδιο ενώ πήγαινε στο γραφείο του στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

Ο Ξανθουδίδης υπήρξε πολυσύνθετη και πολύπλευρη επιστημονική προσωπικότητα. Ήταν ταυτοχρόνως, και με αξιοθαύμαστη επιστημονική επάρκεια, αρχαιολόγος, ιστορικός, επιγραφολόγος, γλωσσολόγος και λαογράφος. Ως αρχαιολόγος, συμπλήρωσε 39 χρόνια δημόσιας υπηρεσίας (31 στην υπηρεσία και 8 στην εκπαίδευση) με γονιμότατο ερευνητικό, ανασκαφικό και ερμηνευτικό έργο. Ως δεινός φιλόλογος, συνέδεσε το όνομα του με το διεθνές φιλολογικό κατόρθωμα της μεγάλης κριτικής και ερμηνευτικής έκδοσης του Ερωτόκριτου (1915). Εκλέχθηκε το 1928 από το

Ο άγιος Τίτος Γόρτυνας.

Τάφος στα Λιλιανά.

διεθνή βιβλιογραφία. Τα μελετήματα του, σε αντίθεση με τον ερασιτεχνισμό άλλων λογίων, διακρίθηκαν και απέκτησαν διεθνές επιστημονικό κύρος.

Η πολιτική του δράση περιλαμβάνει την εκλογή από τους Αβδιώτες συγχωριανούς του στην Κρητική Συνέλευση, στην οποία πρότεινε το σχέδιο του Αρχαιολογικού Νόμου. Η Υπηρεσία Προστασίας των Αρχαιοτήτων ιδρύθηκε με απόφαση της Κρητικής Συνέλευσης τον Φεβρουάριο 1899, ύστερα από δική του πρόταση «[...] όπως γίνη σύστασις εις τήν μέλλουσαν Κυβέρνησιν ίνα ό υπό του άρθρου 20 προβλεπόμενος είδικός νόμος περί αρχαιολογικών θησαυρών θεωρηθή κατεπείγων καί συνταχθή ως τάχιστα. Έν τῷ μεταξύ νά μή παραχωρώνται άδειαι άνασκαφών εις ούδένα καί ή επίβλεψις τών αρχαιολογικών έργασιών νά γίνεται υπό άρχών διοριζομένων υπό τής Κρητικής Πολιτείας».

Πανεπιστήμιο Αθηνών καθηγητής της έδρας Μεσαιωνικής και νέας Ελληνικής Γλώσσης και Φιλολογίας, θέση την οποία ευγενώς δεν αποδέχθηκε.

Για το μείζονος σημασίας, ευρύ και γόνιμο επιστημονικό έργο του, Έλληνες και ξένοι επιστήμονες αναφέρονταν στον Ξανθουδίδη με σεβασμό και ανυπόκριτο θαυμασμό. Το 1928 εκλέχθηκε πρώτο αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Επιστημονικές εταιρείες στην Ελλάδα και το εξωτερικό επιθυμούσαν να τον έχουν μέλος. Δεν έμεινε επαρχιώτης λόγιος· είναι εκπληκτικό πώς μπορούσε, με πενιχρά μέσα της εποχής εκείνης, να παρακολουθεί με ακρίβεια και πληρότητα τις επιστημονικές εξελίξεις και να ενημερώνεται για τη

Η ανασκαφική δραστηριότητα του Ξανθουδίδη άρχισε το 1899, όταν ανέσκαψε και καθάρισε δυο μικρούς σπηλαιώδεις τάφους πίσω από το Μέγαρο των Δημοσίων Γραφείων στα Χανιά, όπου βρήκε τα πρώτα γνωστά ευρήματα «μικηναϊκών χρόνων εκ της δυτικής Κρήτης». Η επόμενη ανασκαφή του ήταν στη Γόρτυνα τον Σεπτέμβριο του 1901, όπου διενέργησε την ανασκαφή και τον καθαρισμό του ναού του Αγίου Τίτου, σπουδαίου και αρχαιότατου μνημείου χριστιανικών χρόνων, την οποία είχε αρχίσει ο Ιταλός αρχαιολόγος και ειδικός απεσταλμένος του Ινστιτούτου της Βενετίας στην Κρήτη, Ιωσήφ Τζερόλα (Giuseppe Gerola).

Μετά τον Άγιο Τίτο, τον Οκτώβριο 1901, μετέβη στη Φαιστό, όπου κοντά στο χωριό Καλύβια

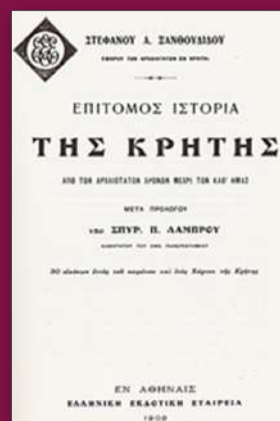

Ελλειψοειδές κτήριο Χαμεζίου Σητείας.

Προνακτορικό νεκροταφείου Κουμάσας.

Οι σημαντικότερες δημοσιεύσεις του Ξανθουδίδη: Δημοσίευση Θολωτών Τάφων Μεσαράς, Ο Κρητικός πολιτισμός και Επίτομος Ιστορία της Κρήτης.

ανέσκαψε έντεκα «μυκηναϊκούς» θαλαμοειδείς λαξευτούς τάφους με δρόμο. Οι ταφές είχαν γίνει σε κάθετους ορθογωνίους λάκκους ή στο δάπεδο. Τη νομιμότητα διενέργειας ανασκαφής στα Καλύβια αμφισβήτησε έντονα η ιταλική αποστολή, που είχε ήδη άδεια ανασκαφής για τη Φαιστό. Ύστερα από αυτό, την ανασκαφή στα Καλύβια συνέχισαν οι Ιταλοί αλλά χωρίς ιδιαίτερως σημαντικά αποτελέσματα (για το ζήτημα έγινε ήδη λόγος στο κεφάλαιο για τον Άλμπερ βλ. Μέρος Α΄, τ.1.1, σελ. 81). Τον Φεβρουάριο του 1903 ανέσκαψε και καθάρισε μικρό λαξευτό τάφο στη θέση Αρτσά, ανακαλύπτοντας δύο τετράγωνες πήλινες λάρνακες. Συνέχισε στη Σητεία, με την ανασκαφή μινωικών τάφων στα Μουλιανά και του πολύ σημαντικού, μεγάλου ελλειψοειδούς κτηρίου στο Χαμαίζι. Στα έτη 1904-1918 πραγματοποίησε τις ανασκαφές των θολωτών τάφων της Μεσαράς, ενός συνόλου μεγάλων κυκλικών θολωτών οικοδομημάτων, των μεγαλύτερων στην εποχή τους (3η χιλιετία π.Χ.): στην Κουμάσα (3 κυκλικοί τάφοι και ένας τετράγωνος), στον Πλάτανο (2 κυκλικοί τάφοι), στο Πορτί, στο Χριστό, στα Καλαθιανά και αλλού. Η δημοσίευση της ανασκαφής χαρακτηρίζεται από τους ειδικούς αρχαιολόγους ως η κορωνίδα του αρχαιολογικού του έργου. Εκδόθηκε στα αγγλικά με τον τίτλο «The Vaulted Tombs of Mesara» το 1924 από το Πανεπιστήμιο του Λίβερπουλ με πρόλογο του Άρθουρ Έβανς (β΄ έκδοση το 1972). Το 1818 ανακάλυψε και ανέσκαψε ένα μεγάλο πρωτομινωικό τάφο στον Πύργο, στην παραλία της Ανώπολης.

Οι επιγραφικές πραγματείες του καλύπτουν μια περίοδο από τη μινωική έως την ενετική εποχή. Η μελέτη του «Χριστιανικά επιγραφαί Κρήτης» (1903) απετέλεσαν τη βάση του Corpus των χριστιανικών κρητικών επιγραφών που περιελήφθη στο βιβλίο του Τζερόλα για τα Ενετικά μνημεία της Κρήτης. Το 1918 από επιγραφικά στοιχεία προσδιόρισε τη

θέση της αρχαίας πόλης Ελτυναίας στους Ζαγουριάνους Κουνάβων.

Δημοσίευε κάθε χρόνο τα αποτελέσματα των ανασκαφών του στα επίσημα αρχαιολογικά περιοδικά *Αρχαιολογικόν Δελτίον* του Υπουργείου Παιδείας και *Αρχαιολογική Εφημερίς* της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, σε άλλα επιστημονικά περιοδικά της Αθήνας (*Αθηνά*, *Παναθήναια*) άλλα και σε εφημερίδες των Χανίων (*Νέα Έρευνα*) και του Ηρακλείου (*Ιδη*). Αρκετές μελέτες του ήταν γραμμένες και δημοσιευμένες σε ευρωπαϊκές γλώσσες. Επίσης, κατέθετε τακτικά τις εκθέσεις των ανασκαφών των ξένων αρχαιολογικών αποστολών, αν και πολλές φορές οι ξένοι ανασκαφείς δεν κατέθεταν –ή δεν κατέθεταν εγκαίρως– ως όφειλαν, τις εκθέσεις των ανασκαφών στην προϊστάμενη αρχή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, δηλαδή στη Γραμματεία της Εκπαιδευσεως της Κρητικής Πολιτείας και, μετά την ένωση, στο Υπουργείο Παιδείας της Ελλάδος. Ο Ξανθουδίδης είναι ο πρώτος Έλληνας αρχαιολόγος που συνέγραψε το 1904 συνθετική εργασία για τον αρχαίο κρητικό πολιτισμό (Ο Κρητικός Πολιτισμός, ήτοι τά έξαγάμενα τών έν Κρήτη άνασκαφών) και το 1909 συνοπτική ιστορία της Κρήτης (Έπίτομος Ιστορίας τής Κρήτης από τών άρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τών καθ΄ ήμάς).

Εξαγωγή αρχαίων, λαθρανασκαφές, αρχαιοκάπηλοι, αρχαιο-κλεπταποδόχοι

Για την εξαγωγή αρχαίων στο εξωτερικό, ο νόμος 430/1900 ήταν πολύ αυστηρός, αφού απαγόρευε κάθε εξαγωγή αρχαίων. Η πίεση, όμως, των ανασκαφών για εξαγωγή αρχαίων ήταν αφόρητη. Το 1903 ο νόμος 430 τροποποιήθηκε με τον νόμο 481, που πρόβλεπε ότι «επιτρέπεται ή εκ τής νήσου έξαγωγή μόνον εάν στερώνται ταυτα πάσης έπιστημονικής άξιας ή χρησιμότητος διά τά Κρητικά Μουσεία», διάταξη στην οποία στήριζαν οι ανασκαφείς τα αιτήματά τους για εξαγωγή

Αεροφωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου των Μαλίων.

αρχαίων. Η διάταξη είχε ως στόχο να αποτρέψει τη λαθραία εξαγωγή αρχαίων από τους ανασκαφείς που γινόταν σε μεγάλο βαθμό, αφού πολλά αρχαία φυγαδεύτηκαν τότε παράνομα στο εξωτερικό. Επτά χρόνια μετά τον νόμο ο πρεσβευτής στον Λονδίνο Ιωάννης Γεννάδιος, σε επιστολή του προς τον Ξανθουδίδη (23/6 Οκτωβρίου 1910) γράφει: «Χαίρω ὅτι εἰς ὑμᾶς εἶναι ἀνατεθειμένη ἡ φυλακή καὶ μέριμνα τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Κρήτης. Γνωρίζετε ὅτι ἔχετε νά προφυλάττεσθε ἀγρύπνων ἀπό τήν ἀρπακτικήν καί ἀκόρεστον διάθεσιν τῶν “κυρίων Ευρωπαϊῶν”. Πολλά κρητικά ἀρχαία κοσμοῦσιν ἤδη τὰ ἐδῶ Μουσεῖα. Οὐδέεις δ’ ἐφάνη ἐπ’ ἐσχάτων φαρμακερώτερος διώκτης καὶ κατήγορος ὑμῶν τοῦ Ε. Ὁ νοῶν νοεῖτω!» Ε. είναι ο Έβανς, ο οποίος όμως 18 χρόνια αργότερα νεκρολόγησε τον Ξανθουδίδη στους *Times* του Λονδίνου! Οι ανασκαφείς γνώριζαν άριστα τις διατάξεις του αρχαιολογικού νόμου, άλλα επεδείκνυαν θράσος και υπερβολικές απαιτήσεις!

Μπορούμε σήμερα να θεωρήσουμε ότι ο Χατζιδάκης, ήταν περισσότερο διπλωμάτης και υποχωρητικός στις απαιτήσεις των ξένων, οι οποίοι ήταν στενοί φίλοι του, αντίθετα με τον Ξανθουδίδη που, ως ο πρώτος σοβαρός επίσημος επιστήμονας αρχαιολόγος στην Κρήτη, ήταν πιο φειδωλός. Γνωρίζουμε ότι οι «νομίμως» εξαχθείσες αρχαιότητες μαζί με τις παράνομες και αγορασμένες πριν από το 1900 πλούτισαν τις συλλογές αρκετών ευρωπαϊκών και αμερικανικών μουσείων και ιδιωτικών συλλογών, ιδρυμάτων τα οποία δεν έχουν πάψει έως σήμερα να είναι οι κύριοι κλεπταποδόχοι λαθραίων αρχαιοτήτων (που είναι προϊόντα λαθρανασκαφών και αρχαιοκαπηλίας), με πρώτο ανάμεσα τους το Μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης. Δεν έμειναν βέβαια πίσω πολλοί Έλληνες στην ίδια την Κρήτη και στην Αθήνα, που ήδη από την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κατοχής της Κρήτης είχαν αρχίσει παράνομα να συλλέγουν και να πουλούν αρχαία. Είναι γνωστό ότι

όλοι οι ξένοι ανασκαφείς αγόραζαν στην Κρήτη και την Αθήνα παράνομα αρχαία με αρχαιοκαπηλική προέλευση. Οι κλεπταποδόχοι αρχαιοτήτων, Έλληνες και ξένοι, ανήκαν στην υψηλή κοινωνία και/ή κατείχαν αξιώματα στην Κρητική πολιτεία και στην Αθήνα (κάποιοι ήταν καθηγητές Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο)· πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις ήταν οι πρόξενοι, οι υποπρόξενοι, οι επίτιμοι πρόξενοι, οι πράκτορες, οι διερμηνείς και οι δημοσιογράφοι των ξένων δυνάμεων, προστάτιδων και μη· λ.χ. ο γενικός διοικητής Κρήτης Ιωάννης Φωτιάδης είχε δική του αρχαιολογική συλλογή.

Ωστόσο, στην πρώιμη ιστορία της κρητικής αρχαιολογίας, εξέχουσα θέση έχουν οι εγχώριοι αρχαιοσυλλέκτες-αρχαιοκάπηλοι. Ανάμεσά τους διακρίνουμε τον χρυσοχόο Χανιώτη, εγκαταστημένο στο Ηράκλειο, Ιωάννη Μητσοτάκη, και τον Κυθήριο Αθανάσιο Τριφύλλη, έμπορο από το Ρέθυμνο (με την έδρα του εμπορικού οίκου στην Κέρκυρα), ο οποίος δώρισε αργότερα μέρος της συλλογής του στο Κρητικό Μουσείο. Και οι δυο είχαν σχέσεις στενές με Έλληνες και ξένους αρχαιολόγους – πρόσφεραν μάλιστα ως πρόξενοι υπηρεσίες προς τις Μεγάλες Δυνάμεις – και είχαν γίνει κλεπταποδόχοι αρχαίων αντικειμένων, κυρίως από το Ιδαίο Άντρο. Αν και οι επισημάνσεις αυτές δεν είναι καινοφανείς, ωστόσο δεν πρέπει να αποσιωπώνται, πόσο μάλλον να λησμονούνται. Αλλά και άλλοι κοινωνικοί, πολιτικοί, εκκλησιαστικοί και διπλωματικοί παράγοντες, Έλληνες και ξένοι, είχαν ενεργό δράση στα αρχαιολογικά ζητήματα της Κρήτης. Όλοι, και ο καθένας με τον τρόπο του, συμμετείχαν στο σχεδιασμό της αρχαιολογικής πολιτικής. Ο Έβανς είχε στενές δεσοληψίες με τους «κυρίους αυτούς», έκφραση, συγχρόνως υποτιμητική και επιτιμητική, την οποία όμως χρησιμοποιούσαν συχνά στις κατ’ ιδίαν συζητήσεις τους ο Άλμπερ και ο Έβανς όταν αναφέρονταν στους –κατά τ’άλλά– καλούς φίλους τους Χατζιδάκη και Ξανθουδίδη. Ενδεικτική του πόσο ειλικρινείς ήταν οι

Archaeology in Crete in a revolutionary period, 1878-1913

Archaeological Policy in the Late Ottoman period and the Cretan State

Andonis Vasilakis

*PhD, Archaeologist, Honorary Ephorate of Antiquities**Themes in Archaeology Magazine 2017, 1(2): 186-197*

This paper deals with the period 1878 -1913, in which the Archaeology of Crete began. It was a revolutionary period, as Crete was part of the Ottoman Empire until 1898, and a semi-dependent state from 1898 to 1913, when it was united with Greece. In 1878, a merchant from Heraklion named Minos Kalokairinos revealed the western part of the palace at Knossos. Unfortunately he dated his discovery incorrectly, since he thought that the ruins were the Greek andreon (a public building for city officials). The Educational Syllogos of Heraklion, with Joseph Hazzidakis as president since 1884, functioned as an archaeological service and rescued monuments, as the Great Inscription at Gortyn and the Idaean cave, and established the Archaeological Museum in Heraklion. After 1898, as director of antiquities and of the Museum, Hazzidakis explored the Archalochori Cave and tombs at Gournes and Gazi; he excavated Minoan villas at Tylissos and discovered the palace at Malia in 1915. Italian archaeologists had worked in Crete since 1884, when Federico Halbherr had assisted Hazzidakis with the Great Inscription and the Idaean cave. After 1900 the Italian mission under Halbherr focused its interest in the Messara plain, south Crete. Here, Halbherr and Pernier excavated the palaces at Festos and Agia Triada and their cemeteries. At Gortyn they excavated the Odeion, the sanctuary of Apollo and other monuments. Chance reserved the full excavation of the palace at Knossos for the British archaeologist Arthur Evans. He had uncovered the whole palace only in 6 years, and published the excavation in 6 volumes. He also excavated some houses and the cemeteries. Evans is considered as the creator of Minoan archaeology, as he established the name Minoan to the palace and the prehistoric civilization of Crete. Hazzidakis was succeeded by Ephor Stephanos Xanthoudides, who excavated the oval house at Chamezi, Siteia, in 1903, the cemeteries at Moulia, Sitia, and megaron Nirou at Kokkini Chani, a tomb at Pyrgos and the tholos tombs in the Mesara plain.

Key words: Halepas Treaty, Foreign Schools, Kalokairinos, Halbherr, Knossos, Idaion Andro, Gortyn, Evans, Xanthoudides, antiquarians, illicit trade in antiquities, smouldering, Messara, Cretan Museum

σχέσεις των ανδρών αυτών, είναι η αναφορά του Έλληνα πρεσβευτή στο Λονδίνο Ιωάννη Γεννάδιου ότι ο Έβανς ήταν «φαρμακερός διώκτης και κατήγορος» του.

Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία στην Κρήτη

Αξίζει να γίνει σύντομη αναφορά στην απουσία της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Κρήτη κατά την περίοδο που αναφερόμαστε. Η Εταιρεία εκδήλωσε το ενδιαφέρον της για τα αρχαιολογικά πράγματα στην Κρήτη σε τέσσερις περιπτώσεις: Πρώτα κατά την ανασκαφή και σύληση του Ιδαίου Άντρου: τα σχετικά έχουν παρουσιαστεί από τον Γιάννη Σακελλαράκη, που κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η ανάμιξη αυτή δεν απέδωσε τα αναμενόμενα, επειδή ο Χατζιδάκης προτιμούσε τους ξένους από την Αρχαιολογική Εταιρεία. Δεύτερη περίπτωση είναι η οικοδόμηση του Μουσείου Ηρακλείου: η σχεδιαστική πρόταση της Εταιρείας (σε σχέδια Κουμανούδη και Ντέρπφελντ) αποδείχθηκε ακατάλληλη και επικίνδυνη για τα αρχαία του Μουσείου. Την τρίτη περίπτωση αναφέρει ο Ξανθουδίδης το 1904: Η Αρχαιολογική Εταιρεία των Αθηνών σχεδίαζε τη διενέργεια ανασκαφών στην Κρήτη και το 1900 έλαβε άδεια για ανασκαφή στην αρχαία Άπτερα Χανίων, αλλά δεν την πραγματοποίησε, χωρίς να γνωρίζουμε τον λόγο. Τελευταία περίπτωση ήταν το μινωικό ανάκτορο των Μαλίων: η Εταιρεία αποφάσισε σοβαρά να επεκτείνει τις εργασίες της στην Κρήτη. Και έστειλε τον «διαπρεπή αρχαιολόγο Χρήστο Τσουντα, τόν έντριβέστατον περί τας μυκηναϊκάς

ἀρχαιότητας», για να βρει κατάλληλο χώρο. Ο Τσουντας περιόδευσε στην ανατολική και κεντρική Κρήτη και επέλεξε τα Μάλια, όπου φαίνονταν λείψανα της «πρώτης Κρητικής περιόδου» (μινωικής) και από όπου προέρχονταν πολλές τρίπλευρες σφραγίδες από στεατίτη.

Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία έλαβε αμέσως την άδεια ανασκαφής και επρόκειτο να στείλει τον Τσουντα για την ανασκαφή. Η εξέλιξη είναι γνωστή. Ο Τσουντας δεν ήλθε και ο Χατζιδάκης άρχισε μόνος και για τρία χρόνια την ανασκαφή στο ανάκτορο των Μαλίων, με ελάχιστη οικονομική ενίσχυση από την Εταιρεία. Μετά αρρώστησε και κάλεσε σε συνεργασία Γάλλους αρχαιολόγους, παρότι μόλις πριν από λίγα χρόνια είχε αποκλείσει σθεναρά τον Γάλλο αρχαιολόγο André Joubin να διενεργήσει ανασκαφές στην Κνωσό. Οι Γάλλοι αρχαιολόγοι δέχθηκαν το απρόβλεπτο δώρο και ξεκίνησαν την ανασκαφή, την οποία συνεχίζουν μέχρι σήμερα. Είναι πιθανό ότι ο Χατζιδάκης το έπραξε επειδή είχε αισθανθεί ότι, στη «μοιρασιά» των κρητικών ανασκαφών του 1900, οι Γάλλοι είχαν αδικηθεί, αφού δεν είχαν λάβει ως πεδίο ανασκαφής κανένα μεγάλο αρχαίο κρητικό κέντρο. Έτσι «αποζημιώθηκε» αρχαιολογικά και η τρίτη προστάτιδα δύναμη της Κρήτης, αφήνοντας βέβαια έξω μόνο τη Ρωσία, αφού Αμερικανοί αρχαιολόγοι είχαν αρχίσει ανασκαφές στην ανατολική Κρήτη ήδη από το 1902. Είχε ολοκληρωθεί λοιπόν η εγκαθίδρυση του διεθνούς αρχαιολογικού «ιμπεριαλισμού» στην Κρήτη, που σε κάποιο βαθμό συνεχίζεται ως τις ημέρες μας.

Βιβλιογραφία

- Brown A. 1983, Arthur Evans and the Palace of Minos, Oxford.
- Brown A. 1986, «I Propose to Begin at Gnosso», BSA 81, 37-44.
- Brown A. 1993, Before Knossos ... Arthur Evans's travels in the Balkans and Crete, Oxford.
- Brown A. (ed.) 2001, Arthur Evans's travels in Crete 1894-1899 (BAR, Int. Series 1000), Oxford.
- Cadogan G. 2000, «The Pioneers: 1900-1914», στο D. Huxley (ed.) Cretan Quests. British Explorers, Excavators and Historians, London, 15-27.
- Davaras C. 1996, «Xanthoudides, Stephanos», στο de Grummond (ed.) 1206.
- De Grummond N. T. (ed.) 1996, An Encyclopedia of the History of Classical Archaeology, London and Chicago.
- Della Seta A. 1931, «Federico Halbherr», ASAtene 13-14, 1930-31, 1-8.
- Δετοράκης Μ., «Ιωσήφ Χατζηδάκης, 1848-1936», Παλίψηστον 3, 1986.
- Di Vita A. et al. 1984, Creta Antica. Cento anni di archeologia italiana 1884-1984, Rome.
- Di Vita A. 2000, «F. Halbherr e L' archeologia italiana a cavallo fra il XIX e XX secolo», Creta Antica 1, 113-126.
- Evans A. J. 1894, «Primitive Pictographs and a Pre-Phoenician Script, from Crete and the Peloponnese», JHS 14, 270-372.
- Evans A. J. 1895, Cretan Pictographs and Pre-Phoenician Script. With an Account of a Sepulchral Deposit at Hagios Onouphrios near Phaestos in its Relation to Primitive Cretan and Aegean Culture, London.
- Evans A. J. 1896, «Goulas: the City of Zeus», BSA 2, 1895-96, 169-94.
- Evans A. J. 1905a, «The Prehistoric Tombs of Knossos», Archaeologia 59, 391-562.
- Evans A. J. 1905b, «The Palace of Knossos and its Dependencies. Provisional Report for the Year 1905», BSA 11, 1904-1905, 1-26.
- Evans A. J. 1906a, The Prehistoric Tombs of Knossos. I. The Cemetery of Zafer Papoura. II. The Royal Tomb of Isopata, London. Reprint of Evans 1905a.
- Evans A. J. 1906b, Essai de Classification des Epoques de la Civilisation Minoenne, London.
- Evans A. J. 1909, Scripta Minoa. The Written Documents of Minoan Crete with Special Reference to the Archives of Knossos vol. I, Oxford.
- Evans A. J. 1921-1935, The Palace of Minos: a Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos vols. 1-4, London.
- Evans A. J. and Myres J. L. 1895, «A Mycenaean Military Road in Crete», The Academy no. 1204, June 1,469-70.
- Evans J. 1943, Time and Chance. The Story of Arthur Evans and his Forebears, London.
- Farnoux A. 1993, Cnossos. L'archeologie d'un reve, Paris.
- Galanakis Y., 2014, «Arthur Evans and the quest for the "origins of Mycenaean culture"», Στο ΑΘΥΠΜΑΤΑ. London.
- Gill, D.W.J., 2011, «Sifting the Soil of Greece: The early years of the British School at Athens (1886-1919)», BICS sup. London.
- Halbherr F. 1892, «Researches in Crete. III. The Praesian Peninsula», The Antiquary 25, 152-5.
- Halbherr F. 1894, «American Expedition to Crete», AJA, (First Series) 9, 543.
- Halbherr F. 1905a, «Lavori eseguiti dalla Missione archeologica italiana ad Haghia Triada ed a Festo nel 1904», Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei (Classe di scienze morali, storiche e filologiche) 14, 365-405.
- Halbherr, F. 1905b, «Scavi eseguiti dalla Missione archeologica italiana ad Haghia Triada ed a Festo nel 1904», Memorie del Regio Istituto Lombardo di Scienze e Lettere (Classe di Lettere e scienze morali e storiche) 21, 235-254.
- Halbherr F., Stefani E., and Banti L. 1977, «Hagia Triada nel periodo tardopalaziale», ASAtene 55, 13-293.
- Hamilakis Y. 2000, «Archaeology in Greek Higher Education», Antiquity 74, 177-81.
- Hamilakis Y. and Yalouri E. 1996, «Antiquities as symbolic capital in modern Greek society», Antiquity 70,117-129.
- Harden D. B. 1983, «Sir Arthur Evans, 1851-1941: 'A Memoir'», Oxford.
- Χατζιδάκης Ι., 1931, Ιστορία του Κρητικού Μουσείου και των αρχαιολογικών ερευνών εν Κρήτη, Αθήνα.
- Hogarth D. G. 1910. Accidents of an Antiquary's Life. London.
- Hogarth D. G. and Bosanquet R. C.1899. 'Archaeology in Greece'. 1898-9'. JHS 19. 321.
- Hood S. 1987. «An Early British Interest in Knossos», BSA 82, 85-95.
- Hood R. 1998. Faces of Archaeology in Greece. Caricatures by Piet de long. Oxford.
- Hopkins A. 1977. Crete. It's Past. Present and People. London.
- Horwitz S. L. 1981. The Find of a Lifetime: Sir Arthur Evans and the Discovery of Knossos, London.
- Κόπακα Κ. 1989-90, «Μίνως Καλοκαιρινού, ανασκαφές στην Κνωσό», Παλίψηστον 9-10, Παράρτημα. Ηράκλειο.
- Κοπακα, Κ. 1992, «Nouvelle évidence sur la fouille Kalokairinos a Knossos», στο J.-P. Olivier (ed.) Mykenaiika. Paris.
- La Rosa V. (ed.) 1986a, L'archeologia italiana nel Mediterraneo fino alla seconda guerra mondiale. Catania.
- La Rosa V. 1986c, «Luigi Pernier à cinquante anni dalla morte». Magna Graecia 21. 23-6.
- La Rosa V. 1987, «Archeologia e imperialismo: da F. Halbherr a R. Paribeni». Rivista di Storia della Storiografia Moderna VIII. 2-3. 75-89.
- La Rosa V. 2000b, «Ti abbraccio fraternamente. Lettere di J. Chatzidakis a F. Halbherr». Atti dell' Accademia Roveretana degli Agiati. Série VII. Vol. X. A. 7-112.
- La Rosa V. 2000c, «Per i cento anni dello scavo di Festos», Creta Antica 1. 13-41. London.
- McEnroe J. C. 2002, «Cretan questions: politics and archaeology 1898-1913», στο Y. Hamilakis (ed.) Labyrinth Revisited: Rethinking Minoan Archaeology. Oxford. 59-72.
- MacGillivray J. A. 2000. Minotaur. Sir Arthur Evans and the Archaeology of the Minoan Myth. London.
- Marinatos N., 2014, Sir Arthur Evans and Minoan Crete: Creating the vision of Knossos. London.
- McNeal R. A. 1973, «The Legacy of Arthur Evans», California Studies in Classical Antiquity 6. 205-220.
- Militello P. 2000, «L'antichistica straniera nell' epistolario di Federico Halbherr», Creta Antica 1, 129-46.
- Morgan, C. 2009, «Federico Halbherr and Knossos», ASAtene 2010. Roma.
- Myres J. L. 1941a, «Sir Arthur Evans, 1851-1941», Proceedings of the British Academy 27, 323-357.
- Myres J. L. 1941b, «Arthur John Evans 1851-1941», Obituary Notices of Fellows of the Royal Society, 3, 941-968.
- Momigliano N. 2002, «Federico Halbherr and Arthur Evans: an Archaeological Correspondence (1894-1917)», Studi Micenei ed Egeo Anatolici 44. Roma.
- Ξανθουδίδου Στ., 2002, Μελετήματα (επιμ. Θ. Δετοράκης-Ν. Παναγιωτάκης) Ηράκλειο.
- Ξανθουδίδου Στ., 1990, Βιογραφικά-Βιβλιογραφικά (επιμ. Θ. Δετοράκη). Ηράκλειο.
- Pallis A. A. (ed.) 1959, The Cretan Drama. The life and memoirs of Prince George of Greece High Commissioner in Crete (1898-1906), New York.
- Πετράκος Β. Χ. 1982, Δοκίμιο για την αρχαιολογική νομοθεσία, Αθήνα.
- Petricioli M. 1986, «Le missione archeologiche italiane nei paesi del Mediterraneo: uno strumento alternativo di politica internazionale», στο La Rosa 1986a, 9-31.
- Petricioli M. 1990, Archeologia e Mare Nostrum. Le Missioni archeologiche nella politica mediterranea dell' Italia 1898-1943, Rome.
- Petricioli M. 2000, «Federico Halbherr fra archeologia e politica», Creta Antica 1, 101-12.
- Powell D. 1973, The Villa Ariadne, London.
- Σακελλαράκης Γ., 1998, Αρχαιολογικές αγωνίες στην Κρήτη του 19ου αιώνα: 51 Έγγραφα για τις κρητικές αρχαιότητες (1883-1898), Ηράκλειο.
- Σακελλαράκης Γ., 2011, Το Ιδαίο άντρο και οι θησαυροί του. Αθήνα.
- Stillman, W.J. 1881, «Appendix. Extracts from letters of W.J. Stillman, respecting ancient sites in Crete. In Archaeological Institute of America, Second annual report of the executive Committee if the Archaeological Institute of America 1880-81», Cambridge.
- Wilkes J. J. 1976, «Arthur Evans in the Balkans», Institute of Archaeology Bulletin 13, 25-56.
- Ζύης Α., 1994, Κνωσός: το εστατικό όραμα. Σημειωτική και ψυχολογία μιας αρχαιολογικής περιπέτειας. Αθήνα.